

А. А. Барковіч
Мінск, МДЛУ

МЕТАЛЕКСІЧНАЯ ЗНАЧЫМАСЦЬ: ЛІНГВІСТЫЧНАЯ АКТУАЛІЗАЦЫЯ

Перспектыўнасць металексічнай інтэрпрэтацыі семантыкі маўлення грунтуецца на магчымасці пераходу ад узроўню інтэрпрэтацыі асобных лексем да ўзроўню металексічнай інтэрпрэтацыі семантыкі тэксту і – у больш шырокім кантэксце – дыскурсу. Практыка пацвярджае апраўданасць актуальнай мадыфікацыі і развіцця сродкаў апісання семантыкі. У дадзенай сувязі адной з ключавых характарыстык лінгвістычнай катэгарыяльнасці з’яўляецца ўніверсалія металексічнай значымасці. Мэтазгоднасць шырокай, у тым ліку металексічнай рэпрэзентацыі значымасці сэнна абумоўлена «лінгваінфармацыйнай» спецыфікай самой камунікацыйнай сферы. Семантыка тэксту і дыскурсу ў аспекце сучаснай камунікацыі набывае асаблівую «адчувальнасць» да прэцызійных і верыфікаваных складнікаў тэксту. Але інтэрпрэтацыя элементаў з апорай на лексічную семантыку словаўжывання не дазваляе дасягнуць неабходнай дыскрэтнасці камп’ютарнага апасродкавання маўлення. Класічнымі аргументамі ў дадзеным кантэксце сталі нараканні на недасканаласць машыннага перакладу, у многім заснаванага на «традыцыйнай» лексікаграфіі і ўласналінгвістычнай семантыцы метаапісанняў. Адным з шляхоў удасканалення сучаснай камунікацыі з’яўляецца распрацоўка металексічнай семантыкі маўлення і яе імплементацыя ў лінгвістычную тэорыю.

Павярхоўнасць традыцыйнага пункту гледжання на *слова* як аўтаномную ад тканіны камунікацыі адзінку маўлення была заўважана досыць даўно: «... *слова*, нягледзячы на ўсе цяжкасці, звязаныя з вызначэннем гэтага паняцця, ёсць адзінка, якая неадступна ўяўляецца нашаму розуму як нешта цэнтральнае ў механізме мовы; адной гэтай тэмы было б дастаткова для цэлага тома. Далей варта было б перайсці да класіфікацыі адзінак ніжэйшага ўзроўню, затым больш буйных адзінак і г.д. Такім чынам, наша навука, вызначыўшы элементы, якімі яна аперае, выканала б сваю задачу цалкам, зводзячы ўсе складаючыя яе кампетэнцыю з’явы да іх асноўнага прынцыпу. Нельга сказаць, што ў лінгвістыцы гэта цэнтральная праблема калі-небудзь ужо ставілася і што ўсё яе значэнне і цяжкасць яе рашэння цалкам асэнсаваны; да гэтага часу ў вобласці мовы заўсёды здавальняліся аперацыямі над адзінкамі, як след не вызначанымі» [8, с. 143]. «Як след не вызначанымі» адзінкамі Ф. дэ Сасюр справядліва называў словы.

Апора на «звыклы» моўны феномен, заснаваны на «ілюзіях» моўнай карціны свету, – *слова* – не здзіўляе ў кантэксце падвышанай цікавасці да перспектывы фармалізацыі моўнай сістэмы. Аднак агульнавядома, што, з’яўляючыся, безумоўна, лінгвістычнай абстракцыяй, *слова*, дакладней, лексічная адзінка, у метамоўным кантэксце не з’яўляецца самадастатковым моўным артэфактам, сілкуючыся жыццёвай сілай адзінага семантычнага поля мовы, што слушна адзначалася Ю. Д. Апрэсянам [1] і іншымі даследчыкамі.

Насычанасць сучаснай камунікацыі другаснымі семіятычнымі сістэмамі ўзмацняе яе залежнасць ад метамоўнага суправаджэння маўленчай практыкі. Пастаяннае ўскладненне сучасных камп’ютарных інструментаў абумоўлівае актыўную навуковую рэфлексію асвоеных фрэймаў ведаў. У прыватнасці, лінгвістыка істотна ўзбагаціла апарат метамоўнага суправаджэння, адаптаванага да новых тэхналагічных рэалій функцыянавання мовы.

Так, сістэмны характар апазіцыі ў дэрывацыйных адносінах быў пацверджаны пры выхадзе менавіта на дыскурсіўны (маўленчы), а не слоўнікавы (моўны) узровень апісання лексікі. І здагадкі аб пажаданасці металінгвістычнай імплементацыі максімальна набліжанай да функцыянальнай практыкі сістэмы дэрывацыйных адносін аказаліся запатрабаванымі ў кантэксце камп’ютарна-апасродкаванага дыскурсу. Напрыклад, назіранні А. А. Залізняка аб сістэмнай апазіцыі склонавай структуры рускай мовы паслужылі асновай развіцця дэрывацыйнай дыферэнцыяцыі іменнага словазмянення ў кантэксце фармалізацыі мовы: «Фармальна ўсе імёны маюць адзіную 14-склонавую сістэму». Былі вылучаны чатыры родныя, па два давальныя, вінавальныя, творныя, месныя склоны апрача назоўнага склона і лікавай формы [5, с. 53].

Так далёка «масавая» практыка лінгвістычнага суправаджэння дыскурсу пакуль не пайшла, але ўжо ў праекце «Национальный корпус русского языка» выкарыстоўваюцца дзве формы загаднага ладу дзеясловаў: *загадны* і *загадны 2*; не шэсць склонаў назоўнікаў, а адзінаццаць: «... именительный, звательный*, родительный, родительный 2, дательный, винительный, винительный 2*, творительный, предложный, предложный 2, счётная форма» [6]. Зразумела, лацінская па паходжанні сістэма склонаў не адпавядае багатым магчымасцям флектыўнай рускай мовы.

Падобная сітуацыя назіраецца і ў адносінах да беларускай мовы – так, у рэсурсе «Ольденбургский корпус белорусско-русской смешанной речи», ці «ОК-БРСР» выкарыстана дзевяцісклонавая парадыгма назоўнікаў:

«... – NOM (назоўны склон); – GEN (родны склон); – DAT (давальны склон); – ACC (вінавальны склон); – INS (творны склон); – LOC (месны склон); – VOC (клічны склон); – SAMB (склон немагчыма вызначыць адназначна); – 0 (катэгорыя адсутнічае)» [9].

Няма сумненняў, што гэты спіс граматычных навацый у далейшым будзе вельмі цяжка абмежаваць, нават проста пералічыць усе варыянты спалучальнасці штучных і абстрактных для жывой мовы структурных элементаў – задача нялёгкая. Калі ж справа даходзіць да маўленчай рэалізацыі такіх мадэлей, практыка ўносіць яшчэ больш істотныя карэктывы. Суцэльны аналіз тэкстаў мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, напрыклад, у працэсе корпусных даследаванняў, ставіць пад сумненне многія лексіка-граматычныя стэрэатыпы. Калі ж даследаваць гутарковае маўленне, у тым ліку з асяроддзя камп'ютарна-апасродкаванай камунікацыі, можна атрымаць яшчэ больш непрадказальныя вынікі і сведчанні сапраўдных магчымасцей мовы.

«Дакамп'ютарнай» лінгвістыцы была даступна толькі частка моўнага патэнцыялу, «верхавіна айсберга». Тое, што «... мова выкарыстоўвае толькі невялікую частку ад велізарнай колькасці тэарэтычна магчымых камбінацый, якую магло б даць вольнае злучэнне мінімальнага асноўнага элементаў», вядома даўно [1, с. 23]. Магчымасці прагназавання спалучальнасці, ацэнкі яе легітымнасці, частотнасці, варыятыўнасці – аспекты, задзейнічаныя пры даследаванні якіх камп'ютарна-апасродкаваных інструментаў даюць непараўнальны перавагі ў метамоўным суправаджэнні дыскурсу.

Камп'ютарнае мадэляванне асобных моўных працэсаў дае няўяўныя для сярэднестатыстычнага чалавечага мозга магчымасці па зборы і апрацоўцы колькасных даных. Але разам з тым тэхнічных магчымасцей сучасных камп'ютараў, як вядома, недастаткова нават для апісання алгарытмаў адной з дастаткова празрыстых семіятычных сістэм – *шахмат*, хоць нічога занадта складанага ў гэтай гульні няма: удзельнічаюць «толькі» 32 фігуры і задзейнічаны «ўсяго» 64 палі на дошцы. Аналогія з мовай тут дастаткова простая: фігуры могуць быць інтэрпрэтаваныя як моўныя адзінкі, палі на дошцы – як маўленчая сітуацыя, гульня – як камунікацыя.

Зразумела, што з-за памылак чалавека камп'ютар здольны выйграць у 99 % шахматыстаў-людзей. Пры гэтым напісаць адну вялікую праграму для шахматнай партыі сёння магчыма толькі тэарэтычна. Просты перабор варыянтаў некалькіх дзясяткаў ходоў сярэдняй шахматнай партыі паміж роўнымі па сіле сапернікамі ператвараецца ў складаную – нават для камп'ютара – аперацыю: рэальна «пралічыць» толькі чатырох- / пяціхадовыя паслядоўнасці. А вось інтуітыўна доўгатэрміновыя перспектывы пэўных шахматных пазіцый вызначаюцца намнога хутчэй. Праўда, кампетэнтна «займацца» гэтым здольны толькі чалавечы розум, які выкарыстоўвае абстрактнае мысленне і інтуіцыю.

Адным з відавочных рэзерваў удасканалення катэгарыяльнага апарату мовы з'яўляецца развіццё металексічных мадэлей дыскурсу. Несумненна, традыцыйнае вывучэнне семантыкі лексічнага ўзроўню абумовілі пэўную інерцыю метамоўнай практыкі. Тым не менш у кантэксте камп'ютарнага апасродкавання камунікацыі сталі больш відавочнымі і патэнцыі «менш» і «больш» складаных адзінак мовы – *фанем, марфем, графем, дэрыватэм, лем, намінатэм, сінтаксем, кантэкстэм, інфарматэм* і іншых «старых» і «новых» рэалій функцыянавання мовы. Напрыклад, інфарматэма пазіцыяніруецца як інфармацыйная адзінка, якая

валодае зместавай самастойнасцю і рэалізуе апазіцыйную спецыфіку камунікацыі [3, с. 326]. Гэтых і падобных пералічаным метамадэлей моўнай практыкі для дакладнай сістэматызацыі метаапісанняў відавочна недастаткова – таму і ствараюцца новыя [2]. *Металексічную значымасць* можна прадставіць як істотную характарыстыку дыскурсу, якая выражае яго семантычную ідэнтычнасць і функцыянальнасць пасродкам комплексу значэнняў моўных адзінак (у тым ліку ўласналінгвістычных, суб-, гіперлексічных значэнняў і г.д.).

Універсалія *значымасці* валодае значным патэнцыялам развіцця нават на кансерватыўным граматычным узроўні. Металексічнае мадэляванне зместавай спецыфікі запатрабавана практыкай і актуальна ў тэарэтычным аспекце. Так, тэрміналагічнасць металексічнай катэгарыяльнасці, не маючы шырокай прадстаўленасці ў традыцыйнай лінгвістычнай практыцы, стала запатрабаванай у тэхнічнай рэпрэзентацыі моўнай спецыфікі, дзе багацце металексічнай (англ. *metalexical*, варыянты: *meta-lexical*, *metalexical*) структуры ўжо сёння патрабуе тэрміналогіі, якая абапіраецца на базавую семантыку адпаведных адзінак. Нядзіўна, што падобныя даследаванні сталі характэрнай рысай навуковага пошуку ў абласцях камп’ютарнай лінгвістыкі, машыннага перакладу, машыннага навучання і г. д. Між тым пэўны разрыў паміж практыкай выкарыстання метамовы і яе металінгвістычнай інтэрпрэтацыяй стаў прыметай часу, прывёўшы да стварэння паралельнай «камп’ютарнай» тэрміналогіі: *семантыка*, *сінтаксіс* і многія іншыя тэрміны ў класічнай лінгвістыцы (і лексікаграфіі) і інфарматыцы – рэчы рознага плану. Такім чынам, актуальнасць рэпрэзентацыі металексічнай значымасці ў лінгвістычнай сістэме каардынат цалкам відавочная.

Практыка фармалізацыі катэгорый мовы з апорай на лексічны ўзровень моўнай сістэмы відавочна абмежаваная: для пераважна аналітычнай англійскай мовы лік падобных правілаў пайшоў ужо на сотні мадэлей, для пераважна сінтэтычнай рускай мовы такіх мадэлей зафіксавана ўжо некалькі тысяч – але ні для англійскай, ні для рускай, ні для іншых жывых моў універсальнай маўленчай граматыкі не створана. Актуальная ў камп’ютарнай лінгвістыцы тэндэнцыя да ўліку калакацый (напрыклад, па методыцы выяўлення і ўліку n-грам) і магчымасці дыскурсіўнага метамоўнага мадэлявання якраз і сведчаць пра патэнцыял лінгвістычнай парадигмы ў аспекце металексічнай значымасці.

Значная няўзгодненасць паміж лексікаграфічнымі данымі традыцыйнага дыскурсу і камп’ютарна-апасродкаванага дыскурсу нарастае адпаведна пашырэнню апошняга. Калі першапачаткова камп’ютарная лексікаграфія арыентавалася на наяўныя слоўнікі і, папросту, дублявала іх, з’яўляючыся базай для камп’ютарнай метамоўнай апрацоўкі маўлення, – сёння ўсё наадварот: сфера маўленчага функцыянавання дыктуе лексікаграфічную моду. Менавіта такія сучасныя слоўнікавыя праекты, якія абапіраюцца на корпусы і анлайн-краўдсорсінг.

Разам з тым ігнараванне дыскурсіўных, гіпертэкставых і нават «тэарэтычна абгрунтаваных сінтаксічных структур» заўсёды было цалкам звычайнай справай у даследаванні мовы: «Сінтаксісу, які даваў бы такую магчымасць, да гэтага часу ні для адной мовы няма, і светлая будучыня “аўтаномнага сінтаксісу” праглядаецца з цяжкасцю. Пераход ад спараджэння да інтэрпрэтацыі ўводзіць у законныя тэарэтычныя рамкі працу з асобнымі словамі і канструкцыямі, а задачы, арыентаваныя на глабальную сінтаксічную структуру, можна адкласці на потым» [7, с. 13]. Са з’яўленнем эфектыўных інструментаў камп’ютарнага апасродкавання задачы такога кшталту сталі не толькі актуальнымі, але і рэальнымі.

Практычная рэалізацыя катэгорыі металексічнай значымасці актуальная для дыскурсіўнага мадэлявання, напрыклад, пабудовы *канцэптuallyна-дамінантнай мадэлі дыскурсу, гіпердыскурсіўнай мадэлі* і пры стварэнні іншых метаапісанняў сферы моўнага функцыянавання. У лексікаграфічнай практыцы функцыянальнасць металексічнай значымасці запатрабаваная, напрыклад, для *рэпрэзентацыі кантэкстуальных уласцівасцей* той ці іншай моўнай адзінкі як структурнага элемента слоўнікавага артыкула і пры машынным перакладзе – для пашыранай інтэрпрэтацыі семантычнага, граматычнага, дэрывацыйнага і іншага патэнцыялу дыскурсу. Развіццё метамоўнага катэгорыяльнага патэнцыялу безумоўна запатрабавана для вырашэння важнейшых прыкладных праблем сучаснасці, у тым ліку для стварэння штучнага інтэлекту. У кантэксце інтэрдyscyплінарнасці сучаснай навукі фрагментарная рэалізацыя лінгвістычнага патэнцыялу недастатковая і малапрадуктыўная. Як паказвае практыка, для паўнаважнай інтэрпрэтацыі маўлення важнае значэнне мае комплексная лінгвістычная, у тым ліку дыскурсіўная і кантэкстная імплементацыя металексічнай значымасці.

ЛІТАРАТУРА

1. *Апресян, Ю. Д.* Избранные труды: в 2 т. / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки рус. культуры, 1995. – Т. I. : Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – 472 с.
2. *Баркович, А. А.* Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная коммуникация / А. А. Баркович. – М. : Флинта : Наука, 2016. – 288 с.
3. *Баркович, А. А.* Информационная лингвистика: метаописания современной коммуникации / А. А. Баркович. – М. : Флинта: Наука, 2017. – 360 с.
4. *Бенвенист, Э.* Общая лингвистика : пер. с фр. / Э. Бенвенист; ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
5. *Зализняк, А. А.* «Русское именное словоизменение» с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию / А. А. Зализняк. – М. : Языки слав. культуры, 2002. – 752 с.
6. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ruscorpora.ru>. – Дата доступа : 30.03.2016.
7. *Падучева, Е. В.* Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки слав. культуры, 2004. – 609 с.
8. *Соссюр, Ф. де.* Курс общей лингвистики : пер. с фр. / Ф. де Соссюр // Труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1977. – С. 31–273.
9. Das Oldenburger Korpus zur weißrussisch-russischen gemischten Rede – Institut für Slavistik : Carl von Ossietzky Universität Oldenburg [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.uni-oldenburg.de/ok-wrgr>. – Date of access: 30.03.2016.

Long-term benefits of speech semantics metalexical interpretation are based on the possibility to develop from the individual lexemes interpretation level to the metalexical interpretation level of the text semantics and, in a broader context, the discursive semantics. Practice proves the propriety of actual modification and development of semantics description tools. In this regard, one of the key characteristics of linguistic categoriality is the universal of metalexical significance.